

Валентина Борисенко,

*доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України (Київ)*

Усна історія Голодомору

Зарубіжна і вітчизняна історіографія дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні налічує вже досить багато праць. Опубліковано чимало офіційних документів, які розкривають цілеспрямовану політику більшовиків на знищення українського народу.

З прийняттям Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» з'явилася більша можливість ширше подати об'єктивну інформацію про трагедію українського народу, показати виміри заподіяного українцям лиха, щоб зрозуміти механізми, причини і наслідки Голодомору. Адже серед громадян України ще трапляються окремі люди, які вірять радянським постулатам про «продовольчі труднощі» того часу та необхідність викачки хліба у селян задля індустріалізації СРСР.

Проте ще й досі не всі можуть збагнути, як могло так статися, щоб за сприятливих кліматичних умов, у мирний час померли від голоду мільйони людей, які вміли обробляти землю і вирощувати хліб. Адже тоді Радянський Союз продавав багато зерна за кордон.

Сучасні дослідження про Голодомор 1932–1933 років в Україні, які мають системний характер, залучення сукупності різноманітних джерел цілком очевидно відкрили перед нами жахну і правдиву картину знищення мирних людей. Це спонукає до правової оцінки трагедії та відновлення історичної справедливості, необхідності вшанування мільйонів невинних жертв – українців під час геноциду 1932–1933 років.

Серед документальних свідчень різного типу виступає досить вагомим джерело усної історії. Відтворюючи життєвий досвід кожної конкретної людини, свідка трагедії, можна не лише показати справжні масштаби людського горя, але й під-

твердити або розширити офіційну документальну базу досліджень. Суб'єктивний момент, безперечно, присутній в усних свідченнях, люди з тих чи інших причин можуть гіперболізувати деякі моменти своїх переживань, вчинків своїх родичів чи сусідів. Однак і в інших джерелах присутній суб'єктивний підхід укладача офіційних документів.

Американо-український дослідник Голодомору 1932–1933 років в Україні Джеймс Е. Мейс, котрий одним із перших до вивчення цієї теми застосував метод усної історії (1984 р.), написав таке: «В проєкті усної історії я поставив собі за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім об'ємом інформації, який би дозволив майбутнім дослідникам оцінювати кожне свідчення на свій розсуд, подібно до того, як би вони досліджували мемуари якоїсь відомої історичної постаті.

У будь-якому випадку понад п'ятдесят детальних інтерв'ю, записаних Леонідом (Леонід Герець – аспірант Гарвардського університету, який брав інтерв'ю у свідків голоду. – *В.Б.*), дозволили нам відчувати той період»¹. Саме так, джерело усної історії, як ніякий інший офіційний документ, дає можливість відчувати, немовби побачити очима очевидців жахи голодної смерті. Дж. Мейс разом із Леонідом Герецом, Сью Еллен Вебер та іншими помічниками представили Конгресу США звіт Комісії (працювала з 1986 р. під керівництвом Дж. Мейса. – *В.Б.*), яка збрала понад 200 свідчень мовою оригіналу.

Наприкінці 1990 року у Вашингтоні було надруковано три томи усних свідчень про Голодомор 1932–1933 років, які загалом мали 1734 сторінки тексту. Якщо порівняти ці свідчення із тисячами усних історій, зібраних в Україні, то вони цілком збігаються в основних параметрах і дають досить чітку картину спланованого злочину більшовиків до українських хліборобів та переконують у правдивості джерела, бо тисячі людей ніяк не могли між собою домовитися, щоб стверджувати одне: забрали все до зернини, до квасоліни, до одежини, скатертини, рушника; не випускали з сіл до міст, щоб обміняти останні речі на їжу, знищували котів, собак, щоб люди не могли вижити.

Одним з перших українських емігрантів – свідків тих трагічних подій – був Дмитро Соловей, який почав писати про Геноцид українців у 1932–1933 роках. Він народився у 1888 році в с. Срібному Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині

Чернігівська область). Ще у 1952 році Д. Соловей видав у США свою книгу «Стежками на голготу. Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках». Лише тепер ці задокументовані спогади про Голодомор побачили світ в Україні стараннями вчених Юрія Шаповала та Олександра Юренка².

Автор, який на час Голодомору був дорослою людиною, документально описав обставини голоду на селі, зафіксував прізвища людей, які страдницьки масово вмирали. І слушно зауважують упорядники видання, наголошуючи: «Адже так чи так із неблаганним плином часу свідчення самовидців тотальної трагедії набувають дедалі більшої ваги і їм немає заміни. Ба більше, без їхнього питомого складника – рефлексії та суб'єктивних оцінок навряд чи можна пробитися до більш-менш неупередженого бачення тих подій»³.

Згадуваний вже дослідник Дж. Мейс допомагав у 80-х роках ХХ століття у Гарварді англійському історикові Роберту Конквесту, який у 1986 році в Оксфорді видав книгу «Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом», яка справила велике враження на чесних людей. Українською мовою вона вперше вийшла в Україні лише у 1993 році, тепер – більш повний переклад книги під назвою «Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор» (Луцьк, 2007, 454 с.).

Р. Конквест також, поряд з іншими документами, великого значення надавав усній історії. Він писав: «Найціннішим у цих спогадах – особливо якщо вони походять від самих селян – є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на цілковиту довіру... Тепер можна із задоволенням констатувати: ці непохитні свідчення історичної правди, що їх так довго ігнорували чи обмовляли, нарешті повністю підтвержені й визнані»⁴.

До збирання свідчень про Голодомор 1932–1933 років в Україні найперше прилучилися журналісти. 3 липня 1988 року на засіданні Спілки письменників України було ухвалено упорядкувати документальні свідчення під назвою «33-й: голод. Народна книга-меморіал». За цю важку працю взялися письменник Володимир Маняк та його дружина, журналістка Лідія Коваленко. Ці двоє людей здійснили справжній подвиг, зібравши шість тисяч усних свідчень. Опублікували лише тисячу з них, з присвятою «Пам'яті мільйонів україн-

ських селян, які загинули мученицькою смертю від голоду, заподіяного сталінським тоталітаризмом у 1932–1933 роках; пам'яті тисяч українських сіл, хуторів, які щезли з лику землі після найбільшої з трагедій ХХ століття»⁵.

Зрозумівши цінність і важливість джерела усної історії, записуванням свідчень людей, що пережили Голодомор, займається нині чимало людей.

На сьогодні опубліковані збірки, брошури, монографії про Голодомор майже в кожній області і районі України, які пережили це лихоліття. Асоціацією дослідників Голодоморів в Україні, членами Українського республіканського історико-освітнього товариства «Меморіал», науковцями Інституту історії України НАН України, студентами Національного університету «Кієво-Могилянська академія», громадськими організаціями міст, багатьма вузами України зібрано дуже багато свідчень людей – очевидців трагедії.

На основі усних свідчень та архівних документів дослідники, зокрема Харкова, стверджують, що на території лише Харківської області у 1932–1933 роках помер кожен третій мешканець села. Прямі ж втрати населення від голоду тільки в одній області сягають щонайменше 1,5 млн осіб. Основну частину померлих становили колгоспники. Книгу «Столиця відчаю», де подаються жахні спогади мученицьких страждань людей, дітей, не можна читати без болю і сліз. «Першими йшли із життя, не витримавши тортур голодом, малі діти. У багатьох сім'ях вони згасали одне за одним, а то і всі разом... У райцентрі Богодухові протягом місяця померло троє дітей Максима Ковалю. У родині Євмена Бондаренка неблаганна смерть у лютому забрала 5-річну Таню, у квітні – 10-річного Федора, у травні – відразу двох останніх дітей: 6-річного Костю і 8-річну Марійку. Протягом квітня–травня втратив чотирьох своїх дітей Панас Коваль (молodшому з дітей було 6 місяців, старшому – 8 років)»⁶.

Ці усні свідчення підтверджують і документи, які подані в цьому збірнику, зокрема лист начальника Харківського обласного відділу ДПУ З. Кацнельсона голові ДПУ УСРР В. Балицькому про поширення голоду від 5 червня 1933 року.

Так само маємо дані в офіційних документах про направлення в українське село активістів із Росії. Одна з таких активісток, яку прислали в Україну для зміцнення колгоспів, пізніше розповідала: «Розтав сніг – і стали люди пухнути,

обличчя понабрякали, ноги, як подушки, в животі вода. А селянські діти!... Всі однакові: голови, як важкі ядра, шиї тоненькі, як у лелек, на руках і ногах видно, як кожна кісточка під шкірою ходить, увесь кістяк шкірою, мов жовтою марлею, обтягнутий. А личка в дітей старенькі, вимучені, мовби діти по сімдесят років на світі вже прожили. А очі, Господі!...

...Пішла по селу суцільна хвиля вмирання. Спершу діти, старі, потім середній вік. Спочатку закопували, а потім уже й закопувати перестали. Так мертві й валялися на вулицях, у дворах, а останні в хатах лишилися лежати. Тихо стало. Померло все село. Хто останнім умирав, я не знаю. Нас – тих, що в управлінні працювали, до міста забрали»⁷.

До 2000 року усні свідчення збирали студенти багатьох вищих навчальних закладів України, громадські діячі, члени різних товариств, краєзнавці, працівники історико-краєзнавчих музеїв за довільною формою опитування. У більшості випадків ці свідчення літературно обробляли автори запису або ж редактори, не зберігаючи мову інформатора розповіді, лексику, що позначилося на ступені документальності зібраного матеріалу. Це не означає, що цей масив розповідей не може братися до уваги. Однак документи усної історії мають неодмінно спиратися на наукову програму, вироблену методику опитування. Лише тоді зібраний матеріал набуває чинності документального джерела.

У 2001 році на кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка вперше розроблено наукову програму з вивчення усної історії Голодомору 1932–1933 років, яка передбачала системну працю зі збору матеріалу. Студенти історичного факультету опанували також методику фіксації усних свідчень, на лекціях дізналися про психологічні моменти спілкування з людьми похилого віку.

Тут варто зауважити, що записування такого важкого з погляду емоційного сприйняття матеріалу потребує дуже уважного й чуйного ставлення до оповідача.

Лише після теоретичної підготовки у 2002 році з ініціативи Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» у співпраці з кафедрою етнології та краєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка була розпочата програма збору усних свідчень від людей, що пережили Голодомор 1932–1933 років. Зусиллями студентів, аспірантів, викладачів,

за спеціально розробленою програмою-запитальником, протягом п'яти років зібрано понад дві тисячі свідчень, а також зроблено відеозаписи свідків, що стали канвою документального фільму «Жити заборонено» (режисер і автор сценарію Віктор Підлісний), який вийшов на екрани у 2005 році. На основі зібраних матеріалів фонд «Україна 3000» створив перший в Україні спеціалізований Інтернет-сайт з тематики Голодомору. Люди почали надсилати свої спогади.

Студенти історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка записували свідчення про голод у селах здебільшого Київської, Черкаської, Чернігівської, Житомирської, Вінницької, Полтавської, Сумської, Кіровоградської областей. Такий географічний вибір зумовлений походженням або проживанням батьків і родичів студентів у досліджуваних селах, що сприяло полегшенню безпосереднього спілкування з інформаторами. Бо ж відомо, що острах серед людей живе і досі. Багато з них вагаються називати своє прізвище та ім'я незнайомцям, коли бачать, що це фіксується на папері чи диктофоном.

Серед свідчень про голод є два види інформації. Перший – від найстаріших людей, котрі самі пережили голод і пам'ятають усі його жахи. Другий – це перекази батьків, родичів, сусідів своїм нащадкам, які народилися після Голодомору і в яких загинули родичі. Варто зауважити, що з кожним роком збільшується фрагментарність інформації про Голодомор, а тому необхідно, не гаючи часу, записати свідчення в усіх постраждалих від голоду областях. Інакше втратимо дуже важливий джерельний матеріал для системного дослідження трагедії українського народу.

Перші узагальнення зібраних матеріалів з усної історії дають можливість оприлюднити досі маловідомі сюжети, пов'язані з Голодомором в Україні 1932–1933 рр., а також слугують неспростовним доказом найбільшого в історії людства злочину – виморювання мільйонів людей мученицькою смертю.

З офіційних документів органів влади, які публікуються на сторінках цього збірника, бачимо, що влада застосовувала класифікаційні ознаки до селян, вживаючи відповідну термінологію: петлюрівці, гетьманці, махновці, куркулі, підкуркульники – цілі групи неблагонадійних, на їхній погляд, людей. У документах усної історії зафіксувалася також нова термінологія, яку давали селяни представникам влади. Так, у різних селах досліджуваних областей побували локальні терміни, що відображали

сутність тогочасних подій. Селяни так називали тих людей, які витрушували в них останнє – харчі, зерно, одяг, рушники, по-лотно: обходчики (поверталися з обшуком в хати кілька разів на місяць), комсомольці, погані люди, відбирачі, «буксіри», активісти, бригади, партійці, душогуби, комісія, банда, «червона мітла», комізани (від «комнезами»), штирхачі (ходили із залізними палицями і штирхали скрізь, щоб знайти закопані продукти), колективізатори, «червоні валки» тощо.

Як стверджують живі свідки тих подій, бригади ходили з осені 1932 р., а також взимку 1933 р. Коли бачили, що хтось ще не пухлий з голоду, поверталися знову й знову, шукаючи приховані продукти. Як правило, до груп входили від семи до десяти таких активістів, так що чинити їм опір було неможливо. Тим паче, що чимало чоловіків заарештували ще у 1929–1931 роках, на що вказують й офіційні документи цього збірника.

«Сміливці» мали справу передусім з жінками і дітьми. Свідчить Лучко Петро, 1924 року народження, із села Запруддя Рокитнянського району Київської області: «У 1932–33-ім році штучна голодовка на Україні була. Спеціальні бригади були – «червоні валки», які витрушували хліб. І голова колгоспу разом з ними з «обрезом» ходив... Людей і били, і на гарячі сковороди ставили, допитували, де хліб ховають. Корів, коней пооднімали, позганяли й голодом заморили».

А ось свідчення із села Мала Виска на Кіровоградщині: «Вишукували зерно, а як не находили, то забирали все, що трапилося під руку, і одєжину яку, і рушники вишиті... Називали їх бандами, бо часто, щоб вивідать, де ховають зерно, людей вони били, були безпощадні».

Як розповідають очевидці на Кіровоградщині, «буксіри» влаштовували обшук: «В матері в косах були заховані гроші, то і їх найшли і забрали». А ось свідчення Павлуй Галини, 1912 року народження, з села Киселівки Носівського району, на Чернігівщині: «Батька нашого посадили, бо не виплатили всі податки. Мати осталась з 4-ма дітьми, просила милостиню. Мати у колицку малого Гаврила, под ряднину всипала трохи зерна. Найшли і забрали... Обстукували своїми палками вони всі стіни, поли».

Прикладів такої жорстокості дуже багато, не щадили «бригади» ні старих, ні малих, що суперечило традиційній моралі й менталітету українського народу. Наставало якесь масове отупіння, сіялися байдужість, ненависть, страх.

Деякі оповідачі вбачали у визискувачах підневільних. Вони розуміли, що це «той клятий Сталін наказав покарати нас бідних людей, бо деякі не хотіли охоче вступати до колгоспів» (с. Макіївка Чернігівської області). Хоч і не часто, але інколи натрапляємо на виправдання дій комсомольців. Ось свідчення з Кіровоградщини: «Комсомольці ходили, щоб все їстівне забирати. То як у них були розумні батьки, то наказували їм, щоб вони, «комсомольці», робили вигляд, що не бачать в хаті нічого: «подивись і вийди» – наставляли. Бо не ходить їм було нізя – бо зразу ж – враг народа. А вони ж ще в школу ходили...».

Влада вдавалася і до таких методів, як підкуп окремих людей, натравлювання їх одне на одного. «Уже взимку, коли люди почали пухнути з голоду, було оголошено, що хто скаже, в кого є приховане зерно, то зможе отримати певну частку від знайденого» (Чернігівщина, Носівський район, Ганченко, 1915 р. народження).

За матеріалами Державного архіву Хмельницької області з позначкою «цілком таємно», частково оприлюдненими ще у 2002 році, підтверджується припущення, що геноцид планувався більшовицьким урядом завчасно. Розсекречені архівні матеріали Служби безпеки України подають відомості про те, що у 1931 році провадилися в селах численні арешти голів колгоспів, сільських активістів.

Цікаво, що ще в жовтні 1931 року в одному із таємних документів, підготовлених органами ДПУ, дається політхарактеристика Славутського району, наводяться відомості про точний національний склад м. Славути. Зазначалося, що на відстані 19 км від Славути проходить кордон із Польщею. 59 сіл цього району (всі вони перераховуються) брали участь у так званих «волинках», тобто протестували проти «перекручувань по колективізації». Протест тривав два дні, під час якого у цих селах розібрали з колгоспу сільгоспреманент та насіння. Активну участь у протестних акціях брало жіноцтво.

До селян застосували жорстокі репресії, частину їх виселили, після чого протести припинилися. Для тих розкуркулених, яких не розстріляли і не вислали, таємний «План практичних заходів» передбачав: «З хатніх речей залишаються: стіл – 1, табуретка – 2, кухонний посуд – по кількості родини, найгірший, старіший, постіль; верхній одяг – лише старий... сало, масло, смалець – конфіскуються; гроші та інші цінності належать повній конфіскації»⁸.

Райком Славутського району рапортував про план заготівель 1932 року та його виконання на 103 % до урядового завдання, тоді як люди вмирили з голоду. У наступних документах ідеться про «продовольчі утруднення», щоб не називати речі своїми іменами. Вживати слово «голод» було заборонено. Після успішного виконання плану надходять доповідні записки з грифом «цілком таємно» по конкретних селах Славутського району – «Про продзатруднення на дільницях загону». «Нааявні у нас матеріали свідчать, що продутрудненнями охоплена значна частина дільниці загону. ...цифра сімей і населених пунктів, охоплених цим явищем, систематично росте... В селі Великий Правутин: продутрудненнями охоплено 97 сімей, з них 65 сімей колгоспників зовсім не мають хліба і харчуються всякими відходами, половою і т. ін.»⁹.

Зрозуміло, що декому із селян все ж вдавалося приховати хоч трішки зерна, проса, і вночі вони таємно мололи його на жорнах, розмішували у ступах. У таємному документі вже 1934 року зазначається: «Слід відмітити, що в цьому році виявляється масова переробка на жорнах і ступках. За 2 місяці вилучено [лише у декількох селах Славутського району. – Б.В.] до 300 штук жорнів і ступ»¹⁰.

Отже, виморювання вкрай знесилених голодом людей тривало ще й у 1934 році. Інакше для чого було вилучати у селян жорна і ступи? Отож недарма один з головних організаторів Голодомору П. Постишев на II обласному з'їзді Рад Київщини говорив: «1933 рік був роком розгрому націоналістів, петлюрівців та інших класово-ворожих елементів, які засіли на різних дільницях соціалістичного будівництва. У 1933 році ми, висловлюючись образно, наступили важкою ногою пролетарської диктатури на осине гніздо націоналістичної контрреволюції. І зрозуміло, що в момент розтрощення основної маси ворогів деяка їх частина встигла розповзтися в темні кутки.

1934 рік був роком викриття більш тонко законспірованих і замаскованих націоналістів і троцькістів, роком добивання решток розгромленого класового ворога»¹¹.

Усі свідки стверджують: полегшало вже у 1935 році. Тоді почали давати трошки зерна на трудовдень. У різних колгоспах кількість цих мізерних грамів була різною.

Аналізуючи ті документи та свідчення можна дійти висновку, що голод тривав чотири роки (1931–1934), але пік

його – геноцид – припадає на осінь 1932 – зиму 1933 років. До цього планово здійснювалася політика виснаження колгоспників і нищення худоби та всіх можливих засобів існування. Усні свідчення про те, що люди ходили пухлі на роботу ще у 1931 році, підтверджуються розсекреченими документами.

Так, у «Зведенні ДПУ УСРР про настрої і протидію партійців та комсомольців під час хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 року йдеться про численні масові протистояння місцевих керівників підвищеним планам хлібозаготівлі у 1932 році. Вони посилалися на те, що не можуть допустити подальшого голоду на селі, адже селяни голодували вже у 1931 році. Зрозуміло, що влітку та восени 1933 року селяни могли більше знайти чогось їстівного з огляду на природні фактори, але виснаженість та отруєння сурогатами не зменшували смертності на селі і влітку. Підтвердження цього – статистичні дані, що містяться в тогочасних документах.

Керівники села у 1932 році дуже часто здавали свої партійні квитки, твердячи про нереальність виконання плану заготівель хліба, вони не хотіли прирікати людей на голодну смерть. Усні свідчення і в цьому співзвучні з офіційними документами. Так, свідок із села Литвинівки Жашківського району Черкаської області Віктор Михалевський розповідає: «В нашому селі душ 500 вимерло, а в сусідньому – душ 750... Батько був головою сільради, ще була в колгоспі тонна гречки. Він дав указ видати людям по стакану тієї гречки. Батько роздав і його за це арештували на другий же день. Врятував його знайомий кагебешник в районі. Батько вижив, а мати померла в голод 1933 року».

Люди бідували і впродовж 1929–1930 років, але Голодомор почався з холодної осені 1932 року. Перші дії людей були спрямовані на пошук порятунку. Забирали з хати майже весь одяг, хустки, вишивані рушники і їхали до Росії, Білорусії, де не було голоду, і намагалися обміняти речі на харчі. Ці сюжети часто зустрічаються в розповідях очевидців. Свідчить жителька с. Поправка Білоцерківського району Київської області, 1905 року народження: «Чоловік їздив у Кацапщину хліба міняти на одягу. Позабрав дома всю одягу. Привезе з пуд всього: картоплі, муки. Тоді з села чимало їздило. Як уже раз із третій поїхав Семен, то ніхто вже з тих, хто поїхав, не повернувся. Так і осталися ми втрьох: Василь, Сонька (діти) і я. Я з кумою всю зиму у коморі робили. Ми, було, у халяви вся-

кої пашні понабираємо... і Василько мій помер, він меншенький був, як Сонька кричала...».

Неповернення людей, які їхали міняти одяг на харчі, означало їх фізичне знищення. Про загибель рідних свідчить багато людей. А якщо одиницям і пощастило повернутися з харчами, то на них чекало свавілля місцевих начальників. Свідчить Тутик Наталя (1923 р.н.) із села Запруддя Рокитнянського району Київської області: «Як нас розкуркулили, то батько їздили, міняли хустки на пуд (16 кг) борошна. Привезли те борошно, то свої куткові „колективізатори” забрали».

Вдавалися до допиту дітей. Як свідчить Н. Тутик, «було зі школи йду, а «штирхачі» (ті, що втягали в колгосп) питають, де батько гречку ховають. Я кажу, що не знаю. А вона була схована на хаті (горищі), перемішана з половою. То її штирхачі взяли, перевіряли полову, забрали все до крупиночки...».

Отже, вижити шляхом обміну речей на харчі стало неможливо. Але, щоб позбавити людей і цього шансу, влада вирішила забрати і речі, які могли бути предметом обміну. Ці селянські пожитки складалися передусім із запасок, свиток, кожухів, рушників, хусток. Ось як свідчать про це самі очевидці, зокрема Здорик Софія, 1925 р. н. (с. Поправка Білоцерківського району Київської обл.): «А в голодовку людей обдірали та одягу стягали і у комору здавали ті «комісани» чи «комізани», як на них казали. А такі були, як Андрониха Ониська та ще декілька, то було в тих комізанів за горілку виміняють одягу. Мати батькові казала, щоб і собі щось наміняв у них, він у коморі робив тоді. А батько каже, що не хочу, бо то людські сльози...».

Ще одним пошуком порятунку восени 1932 року були намагання втекти до міста, але й вони були невдалими, бо, як свідчать очевидці, «багато людей намагалися переїхати у інші місця, але на вокзалі їх штрафували і повертали назад...» (Носівка, Чернігівської обл.). «Без паспорта людина не могла покинути село». Хоча цей другий шанс був також нереальним, бо просто не випускали із сіл, але люди до останнього подиху намагалися його використати. І саме тому, за свідченнями очевидців, найбільше померлих людей весною 1933 року лежали неподалік залізниць. Вони вмирили, не маючи фізичних сил досягти омріяного – втекти від голоду. Таким чином, залізне кільце голоду міцно стискалося. Усні свідчення підтверджують офіційні документи про заборону селянам залишати

свої села. Відомо, що у містах їх виловлювали і повертали до села або ув'язнювали.

Директивним листом ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР, надісланим усім обкомам партії та облвиконкомам, від 23 січня 1933 року «Про неприпустимість масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України» селянам заборонялося залишати свої села в пошуках їжі¹².

Селянство, переважно центральних і східних областей України, було приречене на вимирання. Шляхи до виживання влада їм перекрила цілковито. Довелося вдаватися до викрадання зерна у колгоспній коморі, але це було майже неможливим, бо, за свідченням людей, «токи, комори і поля охороняли енкаведісти». За вкрадені 3 кг зерна ув'язнювали, висилали, як правило, без надії на повернення.

Дуже часто оповідачі згадують «закон про п'ять колосків». Згадує житель..., 1915 р.н., с. Макіївка Носівського району Чернігівської обл.: «Був закон про «п'ять колосків». Мій батько в тюрмі був за це. Так і не повернувся».

Але у багатьох випадках влада тоді не вдавалася до якихось слідчих дій – вбивали на місці, без суду і слідства. Таких свідчень дуже багато. Ось кілька прикладів: «Убили сина, що ніс з колгоспного баштану один кавун і одну диню. Надзорщики застрелили його на місці...» (Кіровоградщина). Інше свідчення із села Бохоники Вінницької області: «Дядько голодний-голодний. Рве в торбу цю гичку з буряків, а його зловили ці комнезами, забили, заволокли в яму біля річки. Так ніхто і не ховав його...». Самосуди і розправа над людьми були тоді типовим явищем.

З численних свідчень можна зробити певні узагальнення про те, хто мав шанси вижити і не голодував у 1932–1933 роках. Це насамперед керівництво колгоспу: голова, бригадири, комірники, сім'ї командирів Червоної армії. Свідчить Федосій Герасименко, 1926 р. н., с. Байбузи Шполянського району Черкаської області: «Я голоду не знав як такого. Батько був головою колгоспу. Їсти було що. Я тоді ще малим був, про голод я чув, але не голодував... Держали ми корову, одне поросся, їли хліб. Полотна ми не носили...». Йдеться про одяг з домотканого полотна. У сорочки, спідниці-димки з такого полотна вдягалася тоді більшість селян, а місцева влада якраз і вирізнялася тим, що почала носити фабричний одяг. Жителька 1927 р. н. із с. Дідовичі Новоград-Волинського району Житомирської області розповідає:

«Мене з двома сестричками мати відвела до нашої баби в сусіднє село. Один з її синів був командиром в Красній армії і її господарства начальство не чіпало. Так ми залишилися живими...».

Коли села були розташовані неподалік міста чи селища, де працювали цукрові, спиртові, цегельні чи інші заводи, то люди мали можливість вночі збирати лушпиння картоплі, недоїдки. А якщо хтось із родини працював на заводі, то у такої сім'ї було більше шансів вижити. Люди свідчать, що ті, котрі працювали на заводі, жили краще, бо там давали пайки.

Отже, до тих, хто мав їжу, належала приблизно четверта частина мешканців села. Три чверті селян були приречені на повільну, страдницьку смерть від голоду. Оскільки всі продукти влада забрала, залишалося споживати те, що традиційно входило до харчових заборон. Очевидці масово свідчать, що з диких та домашніх тварин і птахів їли котів, собак, голубів, горобців, ворон, мишей, тварин, які здихали в колгоспі, напровесні – земноводних, плазунів, їжаків. Хто жив недалеко від річки Південний Буг (Поділля), виловлював черепах, рибу. Рибу у водоймах ловили потайки, їли відразу сиру, бо інакше могли відібрати. Із рослинної їжі вживали кору, листя і цвіт липи. З цвіту липи навіть пекли коржики, гнилу картоплю, що збирали весною в полі, лободу, рогозу, кропиву, пасльон, макуху, полову, яку запарювали, перетирали, корінь пирію, гичку бурякову, цвіт білої акації, жолуді, брагу, жом (відходи від переробки цукрового буряка на цукор). Свідчить жителька з Кіровоградщини: «Діти ходили до жомової ями і вишкрібали сухий» жом, а дома перемішували його з висівками або запареною половиною і пекли «моторженики» (такі коржики).

Жителька с. Єрки Катеринопільського району Черкаської області Сльозка Ніна, 1923 р.н., розповідає: «Мати пішла за харчами і згинула десь. Ми жили втрьох, я і два малих брати. Їли жолуді, бур'ян... пухли дуже, з ніг текла якась смердюча юшка. Все перед очима та дядина стоїть, що хліба нам не давала, а в них чогось було...».

Розказує жителька с. Степівки Кіровоградської області: «Як появилася з-під снігу зелене жито, то коржики з нього пекли, як украдемо в колгоспі. Сестрі пекли, бо дуже больна була... Багатьох в Сибір за це вислали, що крали зелене жито. Хтось заявив, і як маму забрали в контору, то сестра злякалася і вмерла, то ті коржики копачам на похороні були...»

Але похорони за традиційним ритуалом уже посеред зими, коли люди почали масово гинути від голоду, не проводилися. Спочатку вмирали в хатах, цілими сім'ями, і не було кому поховати за християнським обрядом. Про щоденні втрати людей свідчать навіть певні етнографічні прикмети. Відомо, що в народі широко побутувало повір'я: якщо в селі є покійник, то не можна заквашувати городину, бо не буде зберігатися і стане непридатною для їжі через неприємний смак і запах. Розповідає Присяжненко Гликерія, 1928 р.н., з Черкащини: «Якось батько купив буряки, щоб заквасити. А ми їх тушимо та їмо, бо тільки мати вийде з двору, так і почує про покійника, а як почуєш – то квасити не можна...».

Місцями поховання людей без жодного обряду стали яри, ями, спільні ями на цвинтарі, бурти з-під картоплі, буряків. Розповідає Тищенко Василь, 1926 р. н.: «У 1933 році у мене померли дід, баба, тітка. Від ями не можна відійти було, а як тільки відійдеш, то на те місце когось другого вже вкинуть...».

Досить багато свідчень про те, що навесні 1933 року, коли вмирали масово, разом із померлими кидали в ями ще живих, які вже не могли рухатись. Кілька прикладів.

Розповідає Курінна Любов, 1919 р.н., з Черкащини: «На радгосп мертвих вивозили, скидали в яму без нічого, а вони ще ворушилися. Мотря Бакалина якось вицарапкалася була. То ми ще з нею і зустрілися були. Я кажу: «Мотря, ти вижила... Я ж сама бачила, як тебе в яму вкинули». Вона мені розказала, як вицарапкалась, якісь люди по кусочку хліба дали і вигодували її. Тоді звозили машинами (рабарками), хто мертвий, а хто здохне... Тут Торгсін був на вуглі, розказували, що там не раз земля ворушилась, якою мертвих присипали...».

Розповідає Лучко Петро, 1924 р. н., із с. Запруддя на Київщині: «Була спеціально виділена підвода і 2 чоловіка, які збирали померлих. За один труп вони по 1 кг хліба получали. В яму по 10–20 чоловік лежали, так скидали, без труни. Бувало, що за одну ніч зразу три сім'ї вмирали. Вся сім'я моєї тітки за одну ніч Богу душу оддала...»

Свідок Ганченко Андрій, 1915 р. н., із с. Софіївки на Чернігівщині згадує: «В нашому селі понад третина померла. Мертві лежали по хатах, на вулицях і ніхто їх не підбирав. Коли масово почали мерти з голоду, то за село почали відвозити померлих і там закопували. За це давали пайок. Якось я там пас худобу.

Двоє дядьків привезли на возі мерців, почали скидати до ями. Деякі були ще живі...».

Те, що хліб був, підтверджують не лише свідки, а й архівні дані. У той час, коли люди вмирили голодною смертю, на колгоспних токах пропадало збіжжя: «Цієї зими в колгоспі на кучі зогнило вимолочене 350 пудів гороху, стільки гречки й других культур» (с. Хижинці Вінницького району)¹³.

Зрозуміло, що від голоду у людей почалися психічні розлади. І хоча поодинокі, але траплялися у селах випадки канібалізму або вбивства своїх дітей – «щоб не мучилися».

Злочинна влада більшовицької Москви вдалася до небачених у світі розправ над працелюбними селянами-хліборобами України. Усі людські цінності – мораль, милосердя, співчуття, народні традиції були зневажені, розтоптані, нестерпні муки голоду поступово вбивали мільйони невинних людей.

Через тотальну конфіскацію у селян зерна, крупів, овочів, одягу, родинних реліквій, прикрас влада позбавила їх будь-якої можливості вижити.

Втративши від голоду батьків, діти-сироти часто йшли на пошуки їжі до інших сіл, намагалися добратися до міст. Люди, самі голодуючи, здебільшого допомагали сиротам. Але траплялося й таке, що саме ці дітки найчастіше і ставали жертвами збожеволілих від голоду людей.

Відомі випадки, коли багатодітні батьки приносили в жертву когось із своїх дітей, щоб порятувати інших. Інколи їли також померлих родичів. Людей, що вдавалися до канібалізму, засуджували і найчастіше вироком їм був розстріл. Очевидці свідчать, що заарештовані за людодство селяни в село більше не поверталися. Ще раз підкреслюємо: такі випадки були поодинокими у межах декількох сіл, хоча досить численними в масштабах усєї України. Спричинені вони були виключно божевіллям, розладом психіки виснажених багатомісячним голодом людей.

Облік померлих у 1932–1933 роках не здійснювався. Господарські книги тих часів влада знищила.

Деякі селяни добиралися до вокзалів у містах і там напризволяще залишали своїх дітей. Що з ними було – ніхто не знає. Люди боялися виходити з дому, не пускали дітей на вулицю.

У роки радянської влади про голод не згадували, померлих не поминали, пам'ятних знаків, хрестів на їхніх могилах

не встановлювали. Їх і досі немає у більшості сіл України, хоч у 1990-х роках в окремих селах поставили символічні хрести чи пам'ятники.

Отже, документи і свідчення усної історії з усією очевидністю підтверджують сплановане масове вбивство більшовицькою владою Росії українських селян – засобами штучного голоду, продуктової блокади, насилля.

Це була фізична, психологічна, морально-етична руйнація українського етносу. Щоб подібний злочин проти людяності і людства – виморення голодом мільйонів людей – більше ніколи і ніде не повторився, необхідно, щоб світова громадськість знала про Голодомор в Україні. І так, як у шкільних програмах багатьох країн світу є уроки з Голокосту, так мають бути уроки з Геноциду в Україні 1932–1933 років.

---

¹ День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Лариси Івшиної. – К., 2005. – С.18.

² *Соловей Дмитро*. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932–1933 років / За ред. Ю. Шаповала і О. Юренка. – К.; Полтава, 2005. – С. 299.

³ Там само. – С.11.

⁴ *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С.12.

⁵ 33-й голод. Народна книга-меморіал / Упоряд. В. Маняк, Л. Коваленко. – К., 1991. – 583 с.

⁶ Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упоряд. Т. Поліщук. – Харків; Нью-Йорк; Львів, 2006. – С. 269.

⁷ *Гришко В.* Москва сльозам не вірить. Народовбивство по-кремлівськи. – К., 2003. – С. 135–137.

⁸ *Сергієвський В.* Поміж життям і смертю // Пульс. – 2002. – С. 5.

⁹ Там само. – С. 5.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Дзюба І.* Література соціалістичного абсурду (колективізація і голодомор у творах 30-х років) // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення. – К., 2003. – С.189.

¹² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 551.

¹³ Заява до Вінницької прокуратури від інструктора Вінницького міськбюро «Союздрук» Мельника Михайла // Державний архів Вінницької обл. – Вінницький міський відділ робсельінспекції. – Ф. Р-994. – Оп. 1. – Спр. 52.

Олеся Стасюк,
*кандидат історичних наук,
експерт департаменту культурологічних
програм Міжнародного благодійного фонду
«Україна 3000» (Київ)*

Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду

Голодомор 1932–1933 років – як наслідок функціонування диктаторського тоталітарного режиму – є найбільшою трагедією українського народу. Фізичне знищення мирного населення та руйнація більшовицькою владою всіх сфер традиційної культури є не що інше, як геноцид. Саме в 1932–1933 роках відбулися деформація, денационалізація та уніфікація української культури. Унаслідок цього була порушена тяглість народних традицій та перерваний природний розвиток народної культури українців.

Сьогодні, коли одним із головних завдань нашої держави є відновлення та збереження національно-культурних традицій, слід належним чином вивчити та зафіксувати наслідки зламу традиційної української культури в роки Геноциду. З кінця 80-х років ХХ ст. науковці здійснили чимало досліджень з різних аспектів цієї трагедії: демографічних, економічних, політичних. Етнографічного ж аспекту історики торкалися у своїх працях лише побіжно.

Перші узагальнення наслідків зламу традиційної культури в українському селі зробив відомий англійський історик Роберт Конквест¹. Низку деформацій, зокрема морально-етичних, наводить у своїй розвідці, написаній у діаспорі, свідок тих подій Д. Соловей². Під керівництвом Дж. Мейса³ для Спеціальної Комісії при Конгресі США у 1986–1989 роках було нагромаджено велику джерельну базу для майбутніх досліджень цієї теми.

З вітчизняних авторів на початку 1990-х років питання зламу етнокультури частково торкалися засновники Асоціації дослідників Голодомору Л. Коваленко та В. Маняк⁴.

Вагомим внеском у дослідження традиційної культури українського селянства кінця 20-х – початку 30-х років ХХ століття є унікальна праця Вільяма Нолла⁵. Автор дійшов висновку, що колективізація докорінно знищила притаманні українському селянству звичаї, розваги та ритуали, і характеризує її як культурну катастрофу.

Значну кількість проблем, недостатньо вивчених в історико-етнографічній науці, порушив у своїх працях С.І. Дровозюк⁶. У монографії «Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ століття: історіографічний нарис» (Вінниця, 2005) історик наголошує на необхідності ґрунтовного дослідження функціонування традиційної народної культури в умовах тоталітарного режиму; «зіткнення», взаємодію української народної і радянської культур; вплив репресій на культурно-духовне життя селянства, його етично-моральні норми.

Для дослідження процесів руйнації традиційної культури українців необхідним є залучення широкого кола архівних матеріалів – різних за походженням та інформаційними можливостями. Відтак використання розсекречених документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України у комплексі з іншими джерелами та матеріалами дає можливість розкрити узагальнюючу картину руйнації традиційної культури українців у роки геноциду.

В Україні вже на початку 1932 року лютував голод. Маса людей залишали свої села і пересувалися залізницями в пошуках порятунку для себе і своїх родин. Історик І. Шульга наголошував на тому, що селянам заборонялося виїжджати навіть за межі свого села. Однак у пошуках їжі, попри перестороги, тисячі виснажених, пухлих чоловіків, жінок, дітей блукали вулицями міст і сіл, прямували до залізничних вокзалів з надією знайти порятунок. На вокзалах селян штрафували і повертали назад. Щоб не допустити масового виїзду українських селян в інші республіки СРСР, зокрема Росію, Білорусію, «уздовж кордонів України, де вимирали цілі села, були виставлені щільні збройні заслони. А Лазар Каганович особисто подбав, щоб українських дядьків з торбами не пускали в поїзди»⁷.

Офіційні документи підтверджують спланованість дій радянської влади, аби не допустити виїзду селян за межі України. Так, у таємному розпорядженні ЦК КП(б)У по лінії

Уповнаркомшляхів ідеться про заборону продажу квитків селянам, які не мають посвідчення РВК та виїздять за межі УРСР⁸. Відтак на українсько-російських та українсько-білоруських кордонах, на залізницях – скрізь пантрували органи ДПУ, які завертали селян назад. А тих, кому вдалося проникнути далі, затримували на вокзалах, мотивуючи тим, що вони, мовляв, розносять по місту бруд і хвороби.

Також у цей час в СРСР запроваджено систему паспортизації громадян. Однак селянам паспортів не видавали, чим ще більше унеможливлювали втечу із села в пошуках заробітку і порятунку.

Міграції селян у другій половині 1932 року набули масового характеру. Люди продавали своє майно, а то й просто залишали його, їхали в пошуках роботи до промислових центрів, на шахти Донбасу, новобудови Дніпропетровська. Десятки тисяч шукачів хліба нескінченним потоком рухалися селами. Одні тому, що їх повикидали з власних домівок, інші втікали із села, щоб уникнути вступу до колгоспу та голодної смерті.

Офіційні документи підтверджують масовість міграційних процесів. Так, у Харківській області за жовтень–грудень 1932 р. з сіл утекло 49 250 селян. З них колгоспників – 16 634, одноосібників – 31 616⁹. Селяни виїздили переважно вночі, аби уникнути затримання. Тому вночі 24 січня 1933 р. за директивою Балицького була проведена операція з перевірки десяти найбільших залізничних станцій Харківської області, на п'ятьох з них затримали 442 особи. Після цього ДПУ дало директиву всім райпартапаратам провести такі операції на всіх залізничних станціях. Для боротьби з масовим виїздом селян Облміліції та ОДПУ було доручено організувати на сільських дорогах заслони із залученням до цього місцевих активістів¹⁰. Втечу селян від голоду влада охарактеризувала як «куркульський саботаж». Таким чином була припинена видача будь-яких довідок, посвідчень з сільських рад. У селах по ночах встановлювалися пікети, завданням яких було затримувати всіх, хто намагався залишити село.

Восени 1932 р. люди забирали з домівок майже весь новий одяг, вишиті сорочки, рушники, хустки, їхали до міст і за межі України, щоб обміняти ці речі на харчі. Багато селян після таких обмінів були ошукані. Так, на Черкащині жінка виміняла найкращу хустку на клуночок гречки, в якому був кукіль,

гречкою присипаний, а чоловік – мішок проса, а з'ясувалося, що там був попіл¹¹. Такі дії розлючували селян, внаслідок цього людей охоплювали відчай, тривога, страх та депресія. Це завдало непоправної шкоди фізичному і моральному здоров'ю українського селянства.

Згодом селян позбавили будь-якої можливості добути харчі, адже влада вирішила забрати речі, які могли слугувати предметом обміну. Активісти, які проводили розкуркулення, продавали або ж розподіляли між собою конфіскований одяг, взуття, сільськогосподарське знаряддя. Непотрібні їм речі рвали, а посуд розбивали.

Варто пояснити, хто був серед таких активістів. Через жадо-бу до чужого майна, розпалення класової ненависті, почуття особистої помсти, фанатичне поклоніння вождям чи з особистого страху до лав активістів охоче приставали ті верстви населення, які не мали в односельців ані найменшого авторитету. Це – переважно знедолені, безземельні селяни аморальної поведінки. Серед сільських активістів часто були такі, котрі хотіли вислужитися перед присланим керівництвом з НКВС. Про жорстокість одного з них свідчила жителька Черкащини: «У Баюка чуб не висихав, так присобачувався до людей, що аж роса на лобі виходила»¹². Таких активістів охоче брала на службу компартія.

Відтак фізичне винищення селянства супроводжувалося моральним терором. Уповноважені з НКВС разом із сільським активом чинили свавілля стосовно людей. Це підтверджують документи ЦДАГО України з грифом «цілком таємно»: «Голова сільради Снігур зібрав біля себе активістів – п'яниць, які творили свавільство»¹³. Слід зазначити, що відмова будь-кого із сільських активістів виконувати накази уповноваженого сприймалася як дезертирство. Так чи інакше, але ці люди були приречені. Як бачимо з документів, опублікованих В. Сергійчуком¹⁴, багато з таких активістів згодом було засуджено.

Викачка хліба у селян супроводжувалася сильними моральними стресами. Створені бригади на чолі з уповноваженим з району ходили по дворах і розбивали жорна, рубали ступи, велику кількість жорен просто конфіскували. Як повідомив дослідник з діаспори І. Кубинець, на Полтавщині в Лубенському районі було конфісовано 27 млинів, у Царичанському – 75, у Слов'янському на Харківщині – 100 жорен¹⁵. Вишукуючи зерно, ці бригади били посуд, рвали одяг, викидали приготовлену

«страву». У доповідній записці С. Косіору від редакції газети «Радянське село» зазначається, що «активісти часто зводять особисті рахунки, мстяться окремим колгоспникам за критику»¹⁶. Щоб вивідати, де селяни переховували зерно, активісти влаштовували їм допити, вдавалися навіть до допитів дітей, яким виламували руки, безжально били, тримали без їжі та води, а потім нишком закопували трупи невинних жертв. Таких фактів досить багато. Фізичне насильство, яке супроводжувалося тілесними uszkodженнями і вбивством, стало нормою поведінки уповноважених з НКВС та активістів в українських селах за часів колективізації та Голодомору.

Над селянами, у яких вже не було що забирати і які були повністю виснажені, активісти глумилися, знущалися. Так, наприклад, масово навіщували дошки на ворота селянських дворів з образливими написами: «Марічка – ледар» (виснажена від голоду жінка не змогла вийти в поле працювати¹⁷); «Тут живе той, хто злісно не здає хліба»; тисячам селян прикріплювали ярлики «контрреволюціонер», «іноземний наймит» тощо. Заборонялося забирати дощечки з написом до хати. До того ж людина змушена була цілу ніч стерегти, бо за зникнення такої дощечки накладався штраф обсягом 100 крб.

Людей змушували носити рогожаний прапор вулицями села. «На хворого 58-річного селянина Смертюка начепили лозунги, через плече повісили торбу з побитими горшками, замість барабана дали відро. Чоловік не витримав такої ганьби, повісився»¹⁸. За невиконання хлібопоставки примушували сім'ї розлучатися¹⁹. Такі насильницькі дії принижували гідність людини, породжували масову покірність, страх перед представниками влади. Виникала подвійна мораль, яка пронизувала буття селянина, перемелювала людське ество приниженням одних і безкарністю – інших.

Голодомор продукував і постійно підживлював суспільні явища, які ще тривалий час негативно впливали на духовне життя українського народу. Одним із таких явищ були доноси, наклепи, заохочувані на всіх рівнях управління суспільством. Аморальним заходом радянської влади стала винагорода за таке донесення. Кожен, хто вказував, де сусіда ховає зерно, одержував від 10 до 15% виявленого – як премію. Таким чином, цих 10–15% продуктів, що були чи не єдиним порятунком від голоду, змушували селянина йти і приносити на свого сусіду. Відтак

страх, відчай, гнітюча атмосфера змушували селян доносити першими. Адже, як зазначала Г. Капустян, у табори потрапляли не лише ті, які висловлювали щось «антирадянське», а й ті, котрі стали свідками цих розмов і не доповіли у відповідні органи²⁰. Частина доносів взагалі були безпідставними. Людей настільки залякали, що в окремих селах біля колгоспних комор та на полях навіть не ставили охорони. Страх породжував моральну піддатливість, упокореність, перетворювався на повсякденну форму людського існування. Масове поширення доносів не могло не вплинути на психічний стан селянства, внаслідок чого виникали такі негативні прояви, як депресія, пригніченість, розлюченість, дратівливість, приреченість.

Страх настільки глибоко в'їдався в душі людей, що іноді, маючи закопане зерно, селяни вмирили з голоду, так і не відкопавши своїх запасів, боячись, що хтось побачить і донесе на них²¹. Руйнівне почуття страху деформувало моральні засади, змушувало селян порушувати найсвятіше – родинні зв'язки, доносити на членів своєї сім'ї: на батьків, чоловіка, дружину.

Влада вдавалася і до таких методів, як підкуп людей та наравлювання одне на одного. Вона диктувала односельцям свою мораль (точніше – аморальність), свою волю і свій інтелектуальний рівень. Отже, в роки Голодомору відбувалася масова деморалізація народу. Доноси вже не вважалися чимось ганебним, а навпаки, пропагувалися та нав'язувалися владою як патріотичні вчинки. Внаслідок усього цього люди починали ставитися один до одного з недовірою, підозрою, острахом.

Радянська влада застосовувала низку заходів, які призводили до морального занепаду суспільства. Зокрема, Ф. Правобережний зазначав, що дітей привчали доносити на своїх батьків²², розповідати, про що ті говорять вдома, ще змалку прищеплюючи дітям «смак» до доносів та підслуховувань.

Безвихідь, відчай, фізичне виснаження селян у роки Голодомору змушувало їх вдаватися до дрібних крадіжок. Архівні документи та свідчення очевидців дають можливість осмислити той ризик, на який наважувалися заморені голодом люди у пошуках їжі. Адже колгоспні поля та комори охоронялися, а сторожам (сільським активістам або присланим з районів військовим) було наказано без вагань застосовувати зброю для захисту продуктів. Через це повсюдно без суду і слідства відбувалися розстріли та вбивства.

Дрібні крадіжки почалися саме в 1932–1933 роках. Як влучно зазначила Г. Горинь, відтоді почало формуватися нетрадиційне ставлення до власності. А нові покоління «радянських людей» «державну власність» та «всенародне добро» почали сприймати як «речі нічії», і тому «за советською мораллю незаконне привласнення не вважалося крадіжкою»²³. Вступивши до колгоспу, селяни, однак, не могли вберегти свої сім'ї від голоду, оскільки зарплатнею були порожні трудовні. Колгоспники, рятуючись від голодної смерті, часто збирали на полях кормові буряки, гнили картоплю, залишки моркви тощо, ховаючи їх у халяви чобіт. З роками крадіжки в колгоспі сприймалася як «компенсація» за недоплачені трудовні, а потім настільки узвичаїлися, що навіть з'явився окремий термін – «несуни».

У 1933 році, під час збирання врожаю, тиск на селян та колгоспників з боку влади посилювався. В села, окрім спеціальних агітбригад для розгортання масової роботи в колгоспах, відряджали Виїзні сесії суду, які проводили судові процеси безпосередньо на місцях. Так, наприклад, на Запоріжжі було засуджено чотирьох селян – за «крадіжку колгоспного хліба» – до 8-ми та 10-ти років тюремного ув'язнення з конфіскацією всього майна, а голову колгоспу, за «потурання», – до 5-ти років²⁴. Слід зазначити, що нерідко голови колгоспів ставали жертвами тоталітарної влади, оскільки допомагали людям, які працювали у полі, чи малолітнім сиротам.

Радянська влада свідомо і цілеспрямовано створювала умови, за яких соціально-правові норми втрачали будь-яке значення. Про деформацію цих норм свідчить масове поширення в роки Голодомору самосудів голодних людей, котрі різними шляхами намагалися роздобути собі та своїм рідним хоч якісь харчі. Підіймалася хвиля масової ненависті, наставляли байдужість, отупіння, що спричинили потік нечуваної жорстокості. За найменшу спробу людей знайти щось їстівне представники влади їх жорстоко карали, а то й убивали. Судові і позасудові органи безкарно чинили глум над селянами, били дітей, які несли з колгоспного поля кілька колосків. За скоєні злочини, а то й самосуди, навіть над шести-семирічними дітьми, ніхто не був покараний. Навпаки, ці випадки були владі на руку, адже жодної документації не велось і в архівах НКВС ніяких слідів правопорушень не залишалося.

Прикладів такої жорстокості дуже багато, не щадили ні старих, ні малих, що суперечило традиційній моралі і поведінці народу. Траплялися випадки, коли дітей за дрібну крадіжку могли кинути до в'язниці. Так, у Могилів-Подільській тюрмі серед 639 в'язнів утримували 24 дитини²⁵.

У багатьох випадках представники влади не доправляли людей до в'язниць, а вбивали їх на місці, без суду і слідства. До таких вчинків призвело деформування більшовиками правосвідомості народу. Однією з характерних рис цієї свідомості була впевненість у правочинності і безкарності дій щодо тієї частини селянства, яку влада оголосила «класовим ворогом».

Голодомор початку 1930-х років призвів до психологічної руйнації українського етносу. На ґрунті голоду у людей почалися різні психічні розлади. Наслідком цього стало поширення в роки Голодомору самогубств. На такий крок зважувалися переважно жінки, чоловіків яких було заарештовано і заслано до концтаборів і які втратили своїх дітей. Деякі селяни настільки були фізично виснажені, що якщо і воліли скоріше померти, то не мали навіть сили на те, щоб позбавити себе життя. Житель с. Поличенці на Вінниччині розповідає: «Я був настільки безсилим, що і рукава не міг відірвати від сорочки, щоб зробити з нього мотузку, так і залишився живим»²⁶.

Найжахливішими наслідками Голодомору були випадки самогубств серед дітей, які втратили батьків і не мали ніякої допомоги від влади, бо були тавровані як «діти куркулів».

Голодомор ламав людину як особистість, у неї відбувалися незворотні психологічні зміни: деформувалася емоційна сфера, руйнувалася традиційна мораль. Так, ще одним явищем, яке виникло внаслідок порушень психіки від голоду, оскільки психічно здорова людина на це не здатна, було мародерство. Т.С. Матвійчук з Миколаївщини бачив, як хлопець викопав з могили труну вчителя і зняв з нього костюм, щоб виміняти на харчі²⁷. Нерідко мародерство чинили так звані збирачі трупів, які мали забирати мертвих людей підводами, відвозити на кладовище і ховати їх у братських могилах. Зі свідчень очевидців відомо, що ці збирачі знімали з покійників одяг і забирали його собі²⁸. Слід зазначити, що до Голодомору таких аморальних вчинків ніколи не було в українському селі.

Серед широкого спектра психічних станів, спричинених Голодомором, найстрашнішим було повне руйнування психіки.

Внаслідок чого, хоча і зрідка, але траплялися випадки труподідства та канібалізму. Підтвердженням того, що це були поодинокі випадки, є низка матеріалів з дослідження Голодомору, коли значна кількість очевидців з кількох сусідніх сіл розповідала про один і той самий випадок. Адже коли подібне траплялося, воно настільки було жахливим і обурювало селян, що запам'ятовувалося надовго і переказувалося іншим. Свідчення очевидців це підтверджують: «Я знаю, що всі сусіди боялися виходити за межі села, бо казали, що в сусідньому селі один чоловік займався людоджерством»²⁹.

Були і такі випадки, що також виникали на ґрунті порушень психіки, коли батьки свідомо пропонували з'їсти їх після смерті, аби врятувати своїх дітей. Жителька с. Петриківки на Дніпропетровщині розповіла: «Мати як помирала, то казала: вбийте мене, то буде що їсти»³⁰.

Випадки канібалізму, які здебільшого припадали на першу половину 1933 року, поширювали страх серед селян. Траплялося, що односельці чинили самосуди над людоджерами, адже їх жертвами ставали насамперед діти. Факти канібалізму та психічні розлади від голоду помітно змінювали систему морально-етичних цінностей, люди починали миритися з такими діями і вчинками, які ще недавно здавалися абсолютно неприпустимими.

З кінця 1929 року, після проголошення суцільної колективізації на листопадовому Пленумі ЦК ВКП(б), на основі цілковитої ліквідації приватного землеволодіння українського селянства по всій країні створювали мережу радгоспів та колгоспів, з використанням нової техніки, щоб якнайшвидше загідувати селянство хоча б цими перевагами. Перед новими знаряддями виробництва традиційне індивідуальне господарство з «межею» змушене було відступити. Це відштовхувало селян від вступу до колгоспів. Адже, як відомо, ідеологія селянства, що виражалася у таких прислів'ях, як: «Межа – святе діло», «Хто межу ламає, той віку не доживає»³¹, була усталеною і непохитною.

Місцева влада змушувала вступати до колгоспів, комун, артілей різними методами: економічними (штрафи, податки), юридичними (позбавлення прав), адміністративними (виселення), надзвичайними (насильницьке вилучення хліба) та кримінальними. Панченко Ганна Миколаївна, 1927 р. н.,

із с. Озерна на Київщині стверджує, що сільських активістів (серед яких була і її мати) змушували агітувати доти, доки люди не згодяться йти у колгосп³². Так, у Барському районі на Вінниччині за 7 днів шляхом залякування, арештів та різних засобів адміністративного тиску було усупільнено 3841 господарство³³.

Шантаж та погрози стали найпоширенішим «методом агітації». Зазвичай під час такої «агітації» на столі неодмінно лежав пістолет. Тих селян, котрі все-таки відмовлялися від вступу до колгоспів, прирівнювали до злочинців.

Очевидці свідчать, що деякі селяни воліли вмерти на своїй землі, щоб не йти до колгоспу. У часи масової колективізації, через небажання вступати до колгоспу, багато українських селян-хліборобів заслали до Сибіру як ворогів народу. Більшість очевидців зі співчуттям ставляться до долі розкуркулених, називаючи їх трудівниками, «хазяями».

Особливу увагу слід звернути на настрої селянства щодо створення колгоспів. Чимало людей вважали їх диявольським витвором і не вступали до колгоспу з релігійних мотивів. Історик Л. Коваленко³⁴ наводить дані, які свідчать про поширення на селі апокаліптичних настроїв. Дослідниця О. Ганжа зазначила, що серед селянства поступово формувалися настрої байдужого ставлення до сільського господарства³⁵.

Психологічний бар'єр, що існував між колективними та індивідуальними формами господарювання, більшовицькій владі ніяк не вдавалося подолати. З посиленням наступу на село, коли в хід пішла навіть військова сила, зріс і опір селянства насильницькій колективізації. Зазвичай помста селян падала не на ініціаторів, а на дрібних виконавців (активістів, сільське керівництво, партійців тощо). Так, в Україні в 1930 р., за загальними підрахунками, кількість повстанців сягнула 40 тисяч³⁶. Західний дослідник Голодомору А. Граціозі з цього приводу зазначав, що тут розгорнувся перший селянський національно- та соціально-визвольний рух у столітті, який, на жаль, на початку 30-х років ХХ ст. не дійшов до свого логічного завершення³⁷.

Головною метою радянської влади було насамперед придушити в людині селянина, дух свободи, витравити з його свідомості почуття вільної особи, нагнати в душу страх і покір.

На відміну від попередніх років, в часи Голодомору 1932–1933 років селянство настільки було залякане і духовно зламане,

що деякі свідки говорили про відчуття якоїсь провини через те, що не хотіли йти в колгосп³⁸. Таким чином, охоплене почуттям страху селянство чинило переважно пасивний опір. Вони переходили харчі, зерно змішували з землею, необмолочений хліб приховували в соломі тощо. Очевидці стверджують, що не вистачало сили оборонятися, селяни лишень плакали та просили.

На початку 1933 року волю багатьох селян уже було зламано. За переконанням історика П.І. Соболя, головною причиною цього був Голодомор, фізичне виснаження, що знижувало активно-вольові устремління людини до виживання, опір агресивно-соціальному середовищу (особливо діям влади)³⁹.

У результаті жорстокої репресивної політики була знищена та маса хліборобів України, яка виступала важливим виробником сільськогосподарської продукції і носієм кращих господарсько-трудова традицій українського селянства. У колективні господарства об'єднувалися здебільшого примусово середняцько-бідняцькі верстви населення, серед якого вибудовувалася нова соціальна ієрархія. На селі з'явився новий тип сільського працівника – колгоспник, з усіма притаманними йому особливостями. Цей тип становив найбільш характерну і численну групу – 88–90% усього працездатного населення сіл України. Прикметним є те, що колгоспнику вже була нав'язана дещо інша ідеологія, ніж у приватника, одноосібника. Так, приказка: «Щоб межі не знать, треба в колектив вступать»⁴⁰ є найбільш влучною характеристикою більшовицької ідеології колгоспника.

Колективізація та Голодомор 1932–1933 років призвели до ще одних негативних змін – руйнації сім'ї. По-перше, величезна маса родин була розлучена. Одних членів сім'ї висилали, залишаючи малих дітей і літніх, непрацездатних членів родин, напризволяще. Так зникав ще один усталений звичай, що побутував до колективізації та Голодомору в українських сім'ях, – догляд за людьми літнього віку.

По-друге, працездатні чоловіки і жінки залишали свої родини та вирушали на пошуки їжі. Свідчення очевидців вказують, що багато з них так і не поверталися, гинули в дорозі, піддавалися арештам, а діти ж залишалися з дідусями та бабусями, які найчастіше і не витримували голоду.

До колективізації у традиційній селянській спільноті діти ніколи юридично не відповідали за вчинки своїх батьків. Радянська система змінила і цей порядок. З тавром «куркульські

діти» їх висилали разом з батьками чи здавали у патронати. Також представники влади нерідко пропонували дітям-підліткам зректися своїх батьків, рятуючись у такий спосіб від заслання до Сибіру. Такі умови створювалися для того, щоб змусити дітей звернутися до найаморальнішої причини розпаду сімей – зречення своїх батьків.

Радянська система формувала «нову людину» шляхом заперечення накопичених століттями духовних цінностей народу як морального, так і виховного плану. Так, у довідці від 5 квітня 1931 року окрінструктору ЦК КП(б)У «Про окремі негативні моменти в роботі районів по виселенню глитаїв» подаються такі вказівки щодо дітей: «Если сын кулака или дочь, подлежащие выселению вместе со всей семьей, состояли в последнее время в пионерском отряде или связаны с комсомолом, активисты заявляют, что хотят порвать с отцом и сельсовету известно, что это подлинное желание, такой сын или дочь в возрасте до 16 лет, могут быть оставлены... при чем эти дети должны будут заявить на массовом собрании или открыто через печать и т. д. об отказе от своих родителей»⁴¹. Взагалі цінність родинних зв'язків на початку 1930-х років більшовицькою владою була здевальвована.

Отже, комуністичний режим усіма своїми діями налаштував дітей проти своїх родин. Такі споконвічні цінності українського народу, як людяність, гуманність, шанобливе ставлення до старших зазнавали осуду. Таким чином, будь-яка поведінка, що виходила за межі дозволеного тоталітарною ідеологією, вважалася «пережитками минулого». А всі нігілістичні настрої молоді підтримувалися. Соромно було називати себе українцем, заохочувалось вживання поняття «радянська людина». Молодь ставала духовно біднішою, що допомагало владі маніпулювати свідомістю підростаючого покоління. У ті роки поширюються такі співомовки:

«Нащо мені батько, нащо мені мати,
Краще я буду Сталіна слухати»⁴².

Таким чином, відбувалося духовне покріпачення цілих поколінь, втрачався зв'язок між ними. У коротких інструкціях «по виселенню» знаходимо: «Ни в коем случае не допускать прощаний при отъезде родственников, знакомых, друзей»⁴³. Тож шляхом штучного винищення трагічного удару зазнали також народна етика і мораль. На довгі роки у минулому зали-

шилися прадавні риси характеру українського народу: привітність, шанобливість, чуйність, доброзичливість. Застосувавши терор голодом, більшовицька влада формувала у селянина байдужість – руйнувала відчуття родинної приналежності. Так, зі спецзведення райуповноваженого ДПУ по Ружинському району про настрій селян відомо: «Если в первую высылку на погрузочных пунктах было большее скопление родственников, которые в момент погрузки поднимали шум и крики, то в эту высылку совершенно незначительное количество родственников, приехав на станцию, стоят в стороне совершенно спокойно, по разговору можно судить, что на высылку смотрят совершенно безразлично»⁴⁴. Духовні цінності народу, з ідеологічних інтересів, компартійним керівництвом зневажалися, нав'язувалося нігілістичне ставлення до них, адже деморалізоване та морально розчавлене суспільство скоріше упокориться і беззастережно виконуватиме будь-які забаганки влади.

Наслідком Голодомору 1932–1933 років є руйнація структури сімейної обрядовості. Радянською владою суворо заборонялося відзначати родини, проводити обряди хрещення. Уже з початком колективізації більшість селян відмовилася від обрядів, пов'язаних з народженням дитини, щоб не накликати на себе гнів представників влади. Жінки перестали дотримуватися традиційної поведінки до народження дитини. Відтак структура таких обрядів, як родини (відвідування новонародженого), пострижини (через рік) була деформована. Слід зауважити, що всупереч суворій забороні, люди намагалися будь-що похрестити новонароджену дитину.

Колективізація та Голодомор 1932–1933 років завдали значної шкоди обряду весілля. Відбулася деформація структури обряду. Деякі частини відпали, на зміну їм з'явилися нові. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. з'являється новий вид одруження, що називався «сходитися». Існували ще й інші варіанти: «складали людей докупи». Після колективізації у багатьох селян взагалі не було весілля, тільки громадянська процедура (розпис), без будь-яких святкувань.

Коли ж обряд весілля знову відновився в українському селі, то багато його елементів уже було втрачено.

Ритуал поховання у сімейній обрядовості є важливим етапом переходу душі у світ пращурів. Посеред зими 1932–1933 рр., коли люди в селах почали масово вмирати, похорони

за традиційним ритуалом вже не проводилися. Знесилені селяни фізично не могли дотримуватися обряду поховання. Коли вже нездужали виготовляти труни, почали ховати у скринях, ящиках, а пізніше – без нічого, просто кидали у спільну яму.

Окремі елементи поховальної обрядовості влада взагалі ліквідувала. Присутність священика на похороні наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. узагалі була суворо заборонена. Представникам влади не можна було відвідувати подібні обряди. Заборонено було також відвідувати могилу померлого, навіть якщо це хтось із рідних. Під час Голодомору зникло чимало елементів поховальної обрядовості, на заміну яким з'явилися нові, наприклад, духова музика.

Наприкінці 20-х років ХХ ст., як винятковий засіб впливу на людську психіку, стало знищення традиційної селянської культури та впровадження нової – радянської. Народні свята та обряди почали розглядати як забобони й пережитки минулого, які гальмують загальний культурний розвиток та соціалістичне будівництво.

Оскільки однією зі складових сільської культури була релігія, руйнація селянської культури та релігії стала першочерговим завданням комуністичної держави. По всій Україні із церков знімали дзвони, начебто на потреби індустріалізації, руйнували храми, щоб знищити місце фокусування селянської культури. У селах створювали нові типи культосвітніх закладів – клуби, сільбуду, хати-читальні, колбуди тощо. Більшість з них облаштовували в колишніх церквах.

Великої шкоди зазнала найвпливовіша частина ритуального життя селянської культури – календарна обрядовість (Різдвяні та Великодні свята, Храмові, недільні служби та ін.). Офіційні джерела та свідчення очевидців підтверджують переслідування владою народних ритуалів календарного циклу. Метою таких заборон було примусити селян узагалі не дотримуватися будь-яких християнських обрядів та ритуалів.

Під час релігійних свят у новостворених культосвітніх закладах проводилися різні антирелігійні бесіди, лекції, вистави. Такі «лекції» зазвичай не містили наукових обґрунтувань, а зводились до брутально-лайливого, хамського висміювання Божих законів та давніх звичаїв народу.

Тоталітарний режим нав'язував тематику свят, оголошував їх єдиними, справді «народними». Одним із таких впровадже-

них свят є «день інтернаціоналу». Згідно з протоколом засідання ЦВК СРСР «день інтернаціоналу» від 1928 р. святкувався щорічно протягом двох днів (1 і 2 травня).

Слід зазначити, що окремі радянські свята, з огляду на своє насильницько-нав'язливе походження, надовго збереглися в суспільстві. Деякі з них, хоча і без ідеологічного наповнення, святкуються й досі. Так, масовим залишилося на селі святкування так званих «майовок». Міжнародний комуністичний день 8 Березня (1932 р.) по всій Україні і досі відзначають як Міжнародний жіночий день.

До колективізації в селянських родинах були ремісники, майстри різних професій. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років радянська влада створювала кооперативи, артілі, агітуючи кустарів та ремісників вступати до цих колективів шляхом накладання податків і терору.

Посилення тиску на кустарів, низька якість, а часом і брак сировини, безгосподарність правління артілі, великі податки відлякували ремісників від цих об'єднань. Це призвело до звільнення у 1932 р. великої кількості майстрів з кооперативів та артілей. Втрачалася спадкоємність передачі фахових навичок і секретів молодому поколінню, відбувався штучний занепад ремесел. Багато ремесел та промислів, проіснувавши ще кілька десятиліть, занепали через свою незатребуваність, а також з огляду на збільшення попиту на фабричні вироби. Колективізація та Голодомор поклали кінець багатьом необхідним народним ремеслам та промислам, які були практично викорінені в українському селі.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. українське село настільки було знекровлене фізично і морально, що вже не могло чинити масовий збройний опір. Була деформована система споконвічних цінностей українського народу. Насильницьким шляхом відходили у небуття народні звичаї і традиції.

---

¹ *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – 384 с.; *Conguest R.* Soviet Nationalities Policy in Partice. – London; Sydney: Bodley Head, 1967. – 160 p.

² *Соловей Д.Ф.* Сказати правду. Три праці про голодомор 1932–1933 років / За ред. Ю. Шаповала і О. Юренка. – К.; Полтава, 2005.

³ Международная Комисия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчёт 1990 год. – К., 1992.

⁴ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Коваленко, В. Маняк. – К., 1991.

⁵ *Нолл Вільям*. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–1930-х років. – К., 1999.

⁶ *Дровозюк С.І.* Народна культура в умовах утвердження тоталітарного режиму в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.: історіографія проблеми / Наук. зап. Вінницького держ. педагог. ун-ту. – Вип. 5. – Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С. 234–240.

⁷ 33-й: голод... – С. 17.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6273. – Арк. 51.

⁹ Там само. – Арк. 46.

¹⁰ Там само. – Арк. 49.

¹¹ Архів Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» (далі – Архів МБФ). – Ф. 18. – Ч. 2. – Спр. 35. – Арк. 216 зв.

¹² Там само. – Арк. 215.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5243. – Арк. 1.

¹⁴ *Сергійчук В.І.* Як нас морили голодом. Вид. 3-є, доповнене. – К., 2006. – С. 92–102.

¹⁵ *Соловей Д.* Голгота України. – Ч. 1. – Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. – Вінніпег, 1953. – С. 68.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5300. – Арк. 4.

¹⁷ www.golodomor.org.ua – Свідчення Ніколайчука А.П., 1919 р. н., с. Маркуші, Бердичівський р-н, Житомирська обл.

¹⁸ *Шульга І.Г.* Людомор на Поділлі. – К., 1993. – С. 72.

¹⁹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136. – Оп. 6. – Од. зб. – 64, 11, 12, 41.

²⁰ *Капустян Г.* Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжн. наук.-теор. конф., Київ, 28 лист. 1998 р. – С. 183.

²¹ www.golodomor.org.ua – Свідчення Березного Ю.Ф., 1933 р. н., с. Бровки Перші, Андрушівський р-н, Житомирська обл.

²² *Правобережний Ф.* 8 000 000. 1933-й рік на Україні. – Вінніпег, 1951. – С. 49.

²³ *Горинь Г.* Голодомор 1932–33 років – нищівний удар по фундаментальних устоях традиційного укладу життя українського села // Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, НТШ, 2005. – С. 117.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5846. – Арк. 110.

²⁵ Шульга І.Г. Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993. – С. 139.

²⁶ www.golodomor.org.ua – Свідчення Шведа І.Н., 1923 р. н., с. Поличенці, Козятинський р-н, Вінницька обл.

²⁷ Голод-геноцид 1932–1933 років на Миколаївщині, погляди істориків, очевидців, архівні матеріали. – Миколаїв, 2003. – С. 153.

²⁸ Архів МБФ. – Ф. 20. – Спр. 13. – Арк. 14.

²⁹ www.golodomor.org.ua – Свідчення Майковської Н.В., 1921 р. н., с. Віленька, Коростишівський р-н, Житомирська обл.

³⁰ www.golodomor.org.ua – Свідчення Джерелейко Н.А., 1915 р. н., с. Єлизаветівка, Царичанський р-н, Дніпропетровська обл.

³¹ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі НАФ ІМФЕ НАН України). – Ф. 9. – Спр. 29. – Арк. 56–58.

³² www.golodomor.org.ua – Свідчення Панченко Г.М., 1927 р. н., с. Озерна, Білоцерківський р-н, Київської обл.

³³ Рибак І.В. Колективізація на Поділлі // Подільська старовина: Збірн. наук. праць. – Вінниця, 1993. – С. 222.

³⁴ 33-й: Голод... – С. 545.

³⁵ Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УРСР. – К., 1996. – С. 16.

³⁶ Чорна тінь голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті / Б.Д. Лановик та ін. (уклад.). – Тернопіль, 2003. – С. 12.

³⁷ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / Пер. с англ. – М., 2001.

³⁸ Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк (упор.). – Переяслав-Хмельницький, 2000. – С. 116–117.

³⁹ Соболев П.І. Голодомор 1932–1933 років: особливості соціальних патологій // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф., Київ, 15 листоп., 2002. – К., 2003. – С. 171.

⁴⁰ НАФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 9. – Спр. 29. – Арк. 58.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 4277. – Арк. 31.

⁴² НАФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 8. – Спр. 324. – Арк. 10.

⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 4277. – Арк. 50.

⁴⁴ Голодомор на Житомирщині 1930–1934 роки: Документи і спогади: Збірник. – Житомир: Житомирський вісник, 1993. – С. 15.